

K niektorým otázkam sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti¹

Ján Bunčák – Roman Džambazovič – Anna Hrabovská – Ján Sopóci²
Katedra sociológie FF UK, Bratislava

On some Questions of Social Stratification in Slovak Society. The present study deals with the following groups of questions regarding changes in the social stratification system in Slovak society: 1. How has the social stratification system changed? Which of the classes has more members and which of them less? How do they differ? How has the relationship between gender and social status changed? 2. Do class members differ in their values, attitudes, needs, beliefs and lifestyles? Are these classes potential social classes with specific characteristics and features, making possible to create a class identity? The analysis is based on the results of social stratification research in Slovakia in 1993 – 2010. The theoretical basis was the Goldthorpe EGP class scheme. The first group of questions can be answered as follows: during the last twenty years the vertical social order has changed. The highest level – the level of service class, which includes higher-grade professionals and managers – was joined with the category of economically independent individuals, the category with the biggest increase of members. The most dramatic decrease of members was in the category of skilled manual workers. The long-term decrease in the proportion of agricultural workers continues. The differentiation between EGP classes is bigger and the income is not the only significant aspect. There is still a strong gender differentiation in social status; gender has a stronger impact on the amount of income than does EGP class. The answer to the second question is: members of the three EGP classes have different opinions on some of the basic economic issues and how to handle them. In addition, they also differ in how they deal with their own economic situation, and thus with an important part of their lives. It can be assumed that these classes (or at least some of them) may become real social classes. Sociológia 2011, Vol. 43 (No. 5: 495-527)

Key words: social stratification; social class; EGP class scheme; International Socio-Economic Index of Occupations (ISEI); subjective placement in the stratification system of society

Úvod

V priebehu posledných dvoch desaťročí sa na Slovensku vytvoril systém sociálnych nerovností a stratifikácie zásadne odlišný od toho, ktorý existoval do roku 1989. Transformácia politického a ekonomického systému slovenskej spoločnosti spôsobila aj proces restratifikácie, v ktorom vzniklo nové sociálne rozvrstvenie podobné svojimi základnými prvkami, ich charakteristikami a vzťahmi systémom sociálnej stratifikácie západných štátov. Aj v Slovenskej republike možno pozorovať čoraz viac znakov novej diferenciacie do roku 1989 sociálno-ekonomicky pomerne homogénnej (destratifikovanej) spoločnosti, napríklad vytvorenie výrazných rozdielov v príjmoch, majetku a životnej

¹ Štúdiá vznikla ako výstup riešenia projektu APVV-0527-07 Slovensko v kľúčových medzinárodných výskumoch: dvadsať rokov premien spoločnosti a projektu VEGA č. 1/0046/09 Sociálne nerovnosti na Slovensku.

² Korešpondencia: doc. Mgr. Ján Bunčák, CSc., Mgr. Roman Džambazovič, PhD., RNDr. Anna Hrabovská, CSc., prof. PhDr. Ján Sopóci, PhD., Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova 2, 814 99 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: ksoc@fphil.uniba.sk

úrovni jednotlivcov i celých skupín a kategórií obyvateľstva alebo vznik politicko-ekonomických elít uzatvorených voči zvyšku spoločnosti, a na druhej strane vytvorenie početnej najnižšej spoločenskej triedy skladajúcej sa z ľudí odkázaných na starostlivosť štátu a charitu.

Rozhodujúcimi determinantmi procesu sociálnej diferenciacie slovenskej spoločnosti a vytvárania nových sociálnych vrstiev, resp. tried, ako aj celého nového systému stratifikácie boli zmeny politického a ekonomického systému našej spoločnosti po roku 1989. Spomedzi týchto zmien rozhodujúcim spôsobom ovplyvnilo utváranie nového systému stratifikácie i nových spoločenských tried najmä vystriedanie totalitného politického režimu demokratickým, nahradenie štátneho plánovaného a príkazového hospodárstva trhovým, obnovenie súkromného vlastníctva, liberalizácia trhu práce a reforma systému sociálnej politiky štátu. V rámci týchto zmien z hľadiska určenia podoby a výsledkov procesu sociálnej diferenciacie najvýznamnejšiu úlohu zohrali: veľká a malá privatizácia, reštitúcie, vstup zahraničných firiem do slovenskej ekonomiky, prudký rozvoj a vzostup niektorých odvetví sektoru služieb, útlm viacerých odvetví priemyslu a poľnohospodárstva, rozvoj súkromného podnikania, liberalizácia cien a odmien za prácu, tieňová ekonomika, úpravy dôchodkov a iných sociálnych dávok, vznik a nárast nezamestnanosti, devalvácie meny, inflácia i ďalšie dôsledky nášho makroekonomického vývoja.

Tieto i ďalšie javy a procesy (reforma školského systému, migrácia za prácou do zahraničia, finančná a ekonomická kríza atď.), ktoré priniesla transformácia slovenskej spoločnosti, spôsobili vytvorenie, resp. obnovenie a rozvoj niektorých (počas štyroch desaťročí u nás takmer neexistujúcich), spoločensko-ekonomických kategórií, ako sú podnikatelia a veľkopodnikatelia, živnostníci, obchodníci, finančníci, farmári, ale i čiastočne zamestnaní, nezamestnaní a bezdomovci. Spôsobili aj vznik nových sociálno-ekonomických rozdielov a nerovností medzi ľuďmi a ich rozdelenie do novovytvorených spoločenských tried, ktoré samotné sa po roku 1989 tiež stali determinantmi procesov sociálnej diferenciacie slovenskej spoločnosti.

Spomedzi zásadných spoločenských zmien, ktoré sa na Slovensku uskutočnili v priebehu minulých dvadsiatich rokov, je z hľadiska zmien systému sociálnej stratifikácie najdôležitejšia transformácia ekonomickej sféry, ktorej základom je zmena foriem vlastníctva a nástup voľného trhu tovaru, práce a služieb. Rozhodujúce postavenie získalo súkromné vlastníctvo a ekonomickú transformáciu sprevádzala i zmena odvetvovej štruktúry ekonomiky – niektoré odvetvia stratili rozhodujúce postavenie a význam a nahradili ich iné. Spolu s transformáciou a reštrukturalizáciou ekonomiky sa zásadným spôsobom zmenil aj trh práce: z hľadiska dopytu po počte i type pracovníkov, z hľadiska organizačne určenej pozície v zamestnaní, mzdového ohodnotenia zamestnaní a profesií a pod. Dôsledky transformácie ekonomiky z centrálne plánovanej na

trhovú vyvolali hlboké zmeny v sociálno-ekonomickej situácii obyvateľstva i v sociálnej štruktúre našej spoločnosti. Predtým výrazne príjmovovo homogenizovaná slovenská spoločnosť prešla (a naďalej prechádza) procesom hlbkej sociálnej diferenciacie. Prvým významným dôsledkom ekonomických zmien bol vznik nezamestnanosti, ktorý pred sociológiu nastolil okrem iných aj otázku sociálneho statusu nezamestnaných a ostatných nepracujúcich. Dôsledky štruktúrnych zmien v oblasti ponuky pracovných príležitostí zase nastolili otázku týkajúcu sa zmien a vývoja sociálnej diferenciacie ekonomicky aktívnych ľudí. Hľadanie odpovedí na tieto a podobné otázky je jednou z najvýznamnejších úloh našej sociológie.

Ako však upozorňujú vo svojich prácach Strapcová (2009: 52), Bahna a Džambazovič (2010: 87) i ďalší autori, o vývoji sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti od 90. rokov 20. storočia po súčasnosť máme iba nedostatočné informácie. Komplexnú sociologickú analýzu vývoja a súčasného stavu sociálneho rozvrstvenia slovenskej spoločnosti, ktorá by identifikovala hlavné zmeny v stratifikačnom systéme v priebehu jej transformačného a posttransformačného obdobia, zatiaľ nemáme.

Príznačné tiež je, že doteraz uskutočnené sociologické výskumy sociálnej stratifikácie a mobility projektovali, financovali a realizovali najmä zahraniční sociológovia a sociologické pracoviská. (Džambazovič 2007) Žiaľ, ani s týmito údajmi – napriek tomu, že sú verejne dostupné – naši sociológovia doteraz zväčša nepracovali. Analýze sociálno-triedneho postavenia obyvateľov SR a stratifikačného systému spoločnosti sa venovali iba niekoľkí slovenskí sociológovia a ekonómovia. (Bunčák – Harmadyová 1993; Vašečka 2002; Sopóci – Džambazovič 2003; Laluha – Ošková – Stanek 2005; Sopóci – Bunčák – Džambazovič 2006; Búzik 2008) Počet prác zahraničných autorov venovaných tejto problematike je pritom značný – ako príklad možno uviesť analýzy vývoja stratifikácie na Slovensku v prvej polovici 90. rokov, tvoriace obyčajne súčasť komparácií vývoja v postsocialistických štátoch. (Machonin 1994; Ferge – Róbert – Sik – Albert 1995; Machonin – Tuček 1996; Matějů – Kreidl 2000) Slovenskí autori sa venovali najmä analýze základných prvkov sociálnej stratifikácie (sociálnych tried, vrstiev) v našej spoločnosti, pričom vychádzali z údajov reprezentatívnych sociologických výskumov i štatistických údajov. Jednotlivé vrstvy, resp. triedy pritom identifikovali najčastejšie na základe využitia triednej schémy EGP (podľa mien autorov: Erikson, Goldthorpe, Portocarero) alebo hierarchického modelu sociálnej stratifikácie, ktorého základom boli kategórie zamestnaní či príjem.

Nedostatočný bol tiež záujem slovenských sociológov o riešenie všeobecných teoretických otázok problematiky sociálnej stratifikácie a mobility a o

analýzu špecifik stratifikačných systémov postsocialistických spoločností³. Výskumné úlohy riešené v súčasnosti pracovníkmi Sociologického ústavu SAV a Katedry sociológie FF UK v Bratislave však svedčia o narastajúcom záujme o skúmanie tejto problematiky. (Bahna – Džambazovič 2010)

Základnými otázkami sociologického skúmania sociálnej stratifikácie sú: Koľko segmentov, teda vrstiev či tried v systéme sociálnej stratifikácie spoločnosti existuje? Ktoré sú najdôležitejšie diferenciacné kritériá, na základe ktorých tieto segmenty vznikajú? Aké javy a procesy ovplyvňujú umiestnenie jednotlivcov v rámci tohto systému? Čo determinuje ich postavenie v stratifikačnom systéme? Nakoľko sú priepustné hranice medzi jednotlivými triedami systému stratifikácie? Ďalšími relevantnými otázkami sú: Líši sa životný štýl, postoje a vedomie príslušníkov rôznych vrstiev, resp. sociálnych tried? Možno hovoriť o špecifických subkultúrach jednotlivých vrstiev systému sociálnej stratifikácie? Možno od nich očakávať nejaké politické konanie? (Erikson – Goldthorpe 1992; Breen – Rottman 1995; Crompton 1998)

V našej štúdií sa sústredíme na zodpovedanie dvoch okruhov základných otázok skúmania sociálnej stratifikácie v podmienkach Slovenska:

– Ako sa zmenil systém sociálnej stratifikácie? Zastúpenie ktorých sociálnych tried narástlo a ktorých sa zmenšilo? Zmenili sa odstupy medzi nimi? Zmenil sa vzťah medzi rodovou pozíciou a sociálnym postavením?

– Líši sa vedomie, hodnoty, postoje, konanie a životný štýl príslušníkov týchto tried? Sú tieto triedy potenciálnymi sociálnymi skupinami – sú entitami, vyznačujúcimi sa osobitnými, od iných tried odlišnými znakmi (špecifickým myslením, postojmi i konaním ich príslušníkov), ktoré umožňujú predpokladať možnosť vytvorenia ich osobitnej (triednej) identity?

Pri hľadaní odpovedí na uvedené otázky vychádzame zo zistení sociologických výskumov uskutočnených na Slovensku v rokoch 1993 až 2010, ktoré zachytávajú údaje potrebné pre identifikovanie stavu a vývoja sociálnej stratifikácie či mobility. Ako teoretické východisko pri analyzovaní týchto údajov je využiteľná koncepcia, ktorú vytvoril a empiricky testoval John H. Goldthorpe so spolupracovníkmi. (Goldthorpe et al. 1987; Erikson – Goldthorpe – Portocarero 1979; Erikson – Goldthorpe – Portocarero 1982; Erikson – Goldthorpe 1992) Táto koncepcia (označovaná ako EGP klasifikácia, resp. triedna schéma) sa v posledných desaťročiach stala najpoužívanejším východiskom empirických výskumov sociálnej stratifikácie a mobility v Európe.

John H. Goldthorpe vytvoril svoju klasifikáciu spoločenských tried agregovaním kategórií vlastnej stupnice povolání, pričom kategórie tejto stupnice (jednotlivé povolania) združoval "bez ohľadu na pozíciu kategórií v usporiada-

³ Výnimkou boli len empirické práce Jána Bunčáka a Valentíny Harmadyovej (Róna-Tas – Bunčák – Harmadyová 1999; Tuček – Bunčák – Harmadyová 1998) a teoretické práce Jána Sopóciho a Bohumila Búzika (Sopóci – Búzík 1999; Sopóci 2000; 2008; Búzík 2008).

ní stupnice", a preto jeho klasifikácia tried nie je „dôsledne hierarchická“. (Goldthorpe et al. 1987: 43) Tvrdil, že vytvorené triedy majú vysokú rozlišovaciu schopnosť v tom zmysle, že „poskytujú pomerne vysoký stupeň rozlíšenia v termínoch funkcie v práci (v systéme riadenia) a statusu v zamestnaní (kvalifikačné nároky, prestíž pracovného miesta a pod.)“. Do kategórií stupnice tried združoval povolania, ktorých vykonávatelia sa nachádzajú v podobnej trhovej a pracovnej situácii: „Kombinujeme kategórie povolaní, ktorých vykonávatelia sa zdajú byť vo svetle prístupných dôkazov porovnateľní – na jednej strane podľa zdrojov a výšky svojich príjmov, stupňa ekonomickej istoty a šancí ekonomického vzostupu a na druhej strane podľa svojho umiestnenia v systéme moci a riadenia výroby v tej oblasti, v ktorej sú zamestnaní.“ (Goldthorpe et al. 1987: 40)

Klasifikácia tried, ktorú Goldthorpe vytvoril, je považovaná za neweberovskú. Kombinuje dva základné weberovské prvky: vlastníctvo majetku a vedomosti, prípadne zručnosti uplatniteľné na trhu, ktoré vymedzil ako trhovú a pracovnú situáciu a považoval ich za „dva hlavné komponenty triedneho postavenia“. (Goldthorpe et al. 1987: 40) Tri základné kategórie tried, ktoré Goldthorpe vyčlenil vo svojej klasifikácii (servisná, medziľahlá a robotnícka trieda), teda zahŕňajú triedy podobné si najmä z hľadiska ich trhovej a pracovnej situácie. Servisná trieda zahŕňa vlastníkov i nevlastníkov výrobných prostriedkov, ale len tých, ktorí vykonávajú nemanuálnu prácu (biele goliere), a je považovaná za triedu s najvyššou prestížou. Medziľahlá trieda je zmiešanou triedou, a to z dvoch hľadísk: zahŕňa vlastníkov i nevlastníkov výrobných prostriedkov i povolania s manuálnou aj nemanuálnou prácou (modré i biele goliere). Robotnícka trieda zahŕňa len manuálne pracujúcich nevlastníkov výrobných prostriedkov.

Goldthorpe so spolupracovníkmi vytvoril niekoľko variantov svojej klasifikácie tried a podľa potrieb konkrétnych empirických výskumov používal triedne schémy, ktoré v rámci troch uvedených základných tried rozlišovali niekoľko (pod)tried. (Goldthorpe et al. 1987; Erikson – Goldthorpe 1992) Jeho klasifikácia, resp. klasifikácie vychádzajú z troch druhov kritérií:

- a) umiestnenie na trhu práce (trhová situácia), ktoré je indikované zdrojom príjmu či typom pracovnej zmluvy – toto kritérium rozlišuje zamestnávateľov, samozamestnávateľov a zamestnancov, resp. námezdné pracujúcich, líšiacich sa výškou príjmu, istotou zamestnania a šancou na pracovný postup v rámci pracovnej kariéry,
- b) pracovná situácia, ktorá je indikovaná umiestnením v systéme riadenia a stupňom autonómnosti práce, ktorý pracovník má,
- c) statusová situácia, ktorá zahŕňa najmä kvalifikačné nároky a prestíž zastávaného pracovného miesta, majetok osoby a jej životný štýl.

Na základe týchto kritérií Goldthorpe rozlíšil sedem (pod)tried (I. až VII.) v rámci troch základných tried, túto klasifikáciu však v jej úplnosti tvorí až jedenásť podtried, ktoré možno znázorniť takto:

Servisná trieda

- I. Veľkí vlastníci, vysoko kvalifikovaní odborníci, verejní činitelia a najvyšší úradníci, topmanažéri veľkých organizácií, firiem.
- II. Nižšie kvalifikovaní odborníci, úradníci a verejní činitelia, manažéri menších firiem, vyššie kvalifikovaní technici, vedúci nemanuálne pracujúcich zamestnancov.

Medzilahlá trieda

- III.a. Rutinne nemanuálne pracujúci zamestnanci vyššieho stupňa v administratíve a v obchode.
- III.b. Rutinne nemanuálne pracujúci zamestnanci nižšieho stupňa v obchode a v službách.
- IV.a. Samostatní malí vlastníci, umelci atď., zamestnávajúci ľudí.
- IV.b. Samostatní malí vlastníci, umelci atď., nezamestnávajúci nikoho.
- IV.c. Farmári a malí roľníci, samozamestnávajúci sa pracovníci v primárnom sektore.
- V. Nižšie kvalifikovaní technici, nižší riadiaci pracovníci, vedúci manuálne pracujúcich (majstri, predáci).

Robotnícka trieda

- VI. Kvalifikovaní manuálne pracujúci robotníci.
- VII.a. Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuálne pracujúci robotníci zamestnaní mimo poľnohospodárstva.
- VII.b. Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní poľnohospodárski robotníci. (Erikson – Goldthorpe 1992: 41)

Triedna pozícia človeka sa v tejto schéme určuje na základe jeho zamestnania a zamestnaneckého statusu (zamestnávateľ, samozamestnávateľ, zamestnanec), ktoré indikujú jeho trhovú, pracovnú i statusovú situáciu. Sociálna stratifikácia pritom v tejto schéme nie je vymedzená ako jednoznačne hierarchické usporiadanie spoločenských tried, aj keď sa určitý vzťah nadržanosti a podradenosti medzi jednotlivými triedami (najmä z hľadiska prestíže, platu či mzdy, istoty v zamestnaní atď.) predpokladá. Goldthorpe sa prikláňa k chápaniu triedy ako reálnej sociálnej skupiny. Na základe zistení empirických výskumov považuje triedy za potenciálne reálne sociálne skupiny – za tzv. demografické entity, v rámci ktorých možno nájsť intrageneračnú a intergeneračnú kontinuitu. Sú to teda zoskupenia ľudí, ktorí sa zväčša po celý svoj život nachádzajú v rovnakej trhovej, pracovnej a statusovej situácii, resp. postavení. Táto ich demografická identita, ktorá sa často reprodukuje i medzigeneračne, je jednou z podmienok možnosti vzniku a uvedomenia si spoločných záujmov a na základe toho aj východiskom prípadného spoločného triedneho konania. (Gol-

dthorpe 1983: 467) Takto vymedzené triedy sú podľa Goldthorpeho teda aspoň potenciálne reálnymi kolektivitami. Skúmaniu procesu, v ktorom sa triedy zo sociálno-ekonomických kategórií môžu transformovať, resp. transformujú sa na sociálne skupiny (najčastejšie je označovaný ako štruktúracia), sa venovali mnohí autori. (Napríklad Marshall et al. 1988; Crompton 1993)

Metódy

Pri riešení problému operacionalizácie pozície jednotlivca v systéme sociálnej stratifikácie sa najčastejšie využívajú škály profesií, triedne kategórie a individuálne statusové indexy. (Šafr 2005: 12) Najrozšírenejšie metódy odvodzujú postavenie individua v systéme sociálnej stratifikácie od pozície jeho povolania. Pri výskumoch sociálnej stratifikácie a následnej identifikácii jej charakteru bývajú najčastejšie využívané štandardné medzinárodne uznávané indikátory. Medzi najpoužívanejšie patria: triedna klasifikácia EGP, medzinárodný index sociálno-ekonomického statusu zamestnaní ISEI a štandardná medzinárodná škála prestíže zamestnaní SIOPS, pričom všetky sú odvodené od medzinárodnej klasifikácie zamestnaní ISCO⁴. (Ganzeboom – Treiman – Ultee 1991; Krejčí – Matějů 1999; Krejčí – Matějů 2000; Ganzeboom – Treiman 2003) Tieto indikátory vychádzajú buď z hierarchických (gradačných), alebo z dichotomických (triednych) chápaní sociálnej stratifikácie. (Ossowski 1969) V prípade indexu ISEI a škály SIOPS ide o aplikácie hierarchickej klasifikácie spoločenských vrstiev, pri klasifikácii EGP je východiskom skôr triedne chápanie sociálnej stratifikácie. Napriek tomu, že tieto klasifikácie vychádzajú z odlišných teoretických východísk, bežne sa odporúča aplikovať ich v rámci jedného výskumu spoločne. (Ganzeboom – Treiman 2003)

Pri identifikovaní aktuálneho stavu a skúmaní vývoja statusových a príjmových nerovností ekonomicky aktívneho obyvateľstva Slovenska vychádzame zo zistení sociologických výskumov, ktoré sociálno-ekonomické postavenie jednotlivcov indikovali prostredníctvom ich zamestnania. Dostupné zdroje empirických údajov nám umožnili sledovať dlhšie časové obdobie⁵. Realizácia medzinárodného projektu ISSP v rokoch 2008 – 2010 nám dovolila nadviazať na staršie výskumy a zostaviť základné časové rady vývinu zamestnanosti v kategóriách zamestnaní podľa kategorizácie ISCO spoločne s údajmi o príjmoch a o postavení v hierarchii riadenia indikovanom počtom podriadených. Z týchto údajov sme vypočítali medzinárodne štandardne využívané indikátory postavenia jednotlivcov v systéme sociálnej stratifikácie spoločnosti. Na základe štúdia časových radov údajov o zamestnaní, postavení v hierarchii

⁴ Medzinárodná štandardná klasifikácia zamestnaní (ISCO – International Standard Code of Occupations) bola vypracovaná Medzinárodným úradom práce (ILO, Ženeva). Východiskom pre medzinárodne používanú klasifikáciu je zamestnanie a kvalifikácia človeka.

⁵ Ide konkrétne o roky 1993 (resp. retrospektívne o roky 1983 a 1988), 2001, 2008 a 2009.

riadenia a príjmovch sme hľadali odpoveď na otázku, aké sú tendencie vo vývoji sociálneho rozvrstvenia ekonomicky aktívneho obyvateľstva na Slovensku.

Pri medzinárodných komparatívnych výskumoch sa najčastejšie využíva operacionalizácia profesiovej pozície na základe apriórnej klasifikácie zamestnaní, ktoré sú medzinárodne standardizované do štandardnej typológie statusu či tried (ISEI, SIOPS, EGP)⁶. Zamestnanie, pracovné zaradenie, pozícia a postavenie jednotlivca na trhu práce sú najčastejšie základom pre určenie jeho pozície v systéme sociálnej stratifikácie. Sociálne triedy odkazujú k nerovnostiam daným trhom práce. (Katrňák – Fučík 2010: 25) Táto skutočnosť však so sebou prináša niekoľko pomerne závažných obmedzení a problémov, s ktorými musíme rátať aj v našej analýze. Treba zdôrazniť, že ľudia nachádzajúci sa mimo trhu práce nie sú v tomto prípade objektom sociologickej analýzy. Pri vyššom podiele staršieho obyvateľstva v populácii, vysokej miery nezamestnanosti alebo pri náraste počtu študujúcich mladých ľudí to predstavuje veľké obmedzenie pri interpretácii výskumov sociálnej stratifikácie. Treba si tiež uvedomiť, že pri skúmaní sociálneho rozvrstvenia zamestnanej časti populácie na základe údajov získaných sociologickými výskumami používané nástroje merania neumožňujú odpovedať na otázku, ktoré z prípadných viacerých zamestnaní jednotlivca je kľúčové pre určenie jeho sociálneho statusu. Ako upozorňuje Jiří Šafr, v tomto prípade sa ignorujú aj ďalšie významné zložky sociálneho postavenia, napríklad individuálna prestíž, životný štýl, rodová špecifikácia štruktúry profesií atď. (Šafr 2005) O prekonanie niektorých z týchto problémov, spojených so zmenami štruktúry profesií a trhu práce (predovšetkým o zahrnutie ľudí mimo trhu práce do skúmania stratifikácie) sa snažia novšie prístupy k meraniu statusu, resp. sociálnych tried (napríklad UK NS-SEC a E-SEC, CAMSIS, IES)⁷. Žiadny z týchto prístupov a klasifikácií ekonomicky aktívneho a neaktívneho obyvateľstva využívaných v sociologických výskumoch na určenie postavenia jednotlivca v systéme sociálnej stratifikácie však nie je úplne vyhovujúci, všetko zahŕňajúci a presný.

Úlohou EGP klasifikácie pri skúmaní systému sociálnej stratifikácie je identifikovať základné sociálne nerovnosti určované zamestnaním a vzťahmi na trhu práce. Na vytvorenie EGP klasifikácie (podľa metodiky Harryho Ganzebooma a Donalda Treimana) sú potrebné tri údaje: zamestnanie respondenta kódované podľa klasifikácie zamestnaní ISCO 88, jeho postavenie v zamestnaní definované počtom podriadených pracovníkov a rozdelenie respondentov na majiteľov firiem (so zamestnancami alebo bez zamestnancov)

⁶ Ak porovnáme ešte ďalšie medzinárodne využívané škály, tak výnimku tvorí CAMSIS existujúca v rôznych národných variantoch, ktoré sú však porovnateľné.

⁷ Socio-Economic Classification – UK National Statistics Socio-Economic Classification (UK NS-SEC), European Socio-Economic Classification (E-SEC), Social Interaction and Stratification Scale (CAMSIS) a Interim Essex Score (IES). Bližšie Šafr (2005), Katrňák – Fučík (2010).

a námezdných pracovníkov. Tieto premenné indikujú trhovú, statusovú a pracovnú situáciu jednotlivca.

Jednou z najpoužívanejších klasifikácií zamestnaní je medzinárodný index sociálno-ekonomického statusu zamestnaní ISEI (International Socio-Economic Index of Occupations), ktorého autormi sú Harry Ganzeboom, Paul De Graaf a Donald Treiman (1992). Skonstruovali ho v nadväznosti na Duncanov sociálno-ekonomický index zamestnaní SEI (Socio-Economic Index of Occupations). Otis Duncan (1961) vychádzal pri jeho konštrukcii z prestíže hlavných skupín zamestnaní, z podielu mužov s vyšším vzdelaním a podielu mužov s vyšším príjmom pre každú skupinu povolání. Medzinárodný index sociálno-ekonomického statusu zamestnaní je vlastne odpoveďou na snahu nájsť porovnateľnú mieru sociálno-ekonomického statusu zamestnaní, ktorá by bola aplikovateľná na všetky zamestnania vo všetkých vyspelých krajinách sveta. Index ISEI je v tomto prípade na rozdiel od indexu SEI definovaný nezávisle od prestíže zamestnaní ako indikátor konverzie hlavného vstupu – ľudského kapitálu reprezentovaného vzdelaním, do hlavného výstupu – príjmu z hlavného zamestnania. Východiskom je vzťah vzdelanie → zamestnanie → príjem, čiže vykonávané zamestnanie funguje ako konvertujúci prvok vzdelania do príjmu. Hodnoty indexu ISEI boli získané z 31 výskumov v 16 krajinách (73 000 prípadov). Index teoreticky nadobúda hodnoty od 10 (pomocník v kuchyni) po 90 (sudca) a jeho hodnoty sú k dispozícii pre veľký počet kategórií zamestnaní zodpovedajúcich kategorizácii zamestnaní ISCO (celkovo 271). Hodnota indexu ISEI je tým vyššia, čím vyššia je typická úroveň vzdelania v danej skupine zamestnaní a čím vyšší je v danej skupine priemerný príjem. Index ISEI preto možno interpretovať ako ukazovateľ sociálno-ekonomického postavenia jednotlivcov vykonávajúcich dané zamestnanie.

Pozíciu jednotlivcov v stratifikačnom systéme možno určiť aj na základe subjektívneho hodnotenia vlastného sociálneho postavenia – na základe sebazaradenia respondentov. Pri tomto postupe sa používajú označené (triedne) i neoznačené (voľné) škály. (Bližšie Bahna – Džambazovič 2010) Výskumy sociálnej stratifikácie založené na sebazaradovaní respondentov používajú najčastejšie označenú škálu, ktorá respondentovi ponúka možnosť zaradiť sa do pomenovaných tried (napríklad vyššia, stredná, nižšia trieda). Takéto škály boli použité aj vo výskumoch realizovaných na Slovensku. Vo všetkých prípadoch išlo o rozlíšenie troch základných spoločenských tried – nižšej, strednej a vyššej – pričom medzi strednú a nižšiu triedu bývala v niektorých výskumoch zaradená robotnícka trieda. Pri modifikácii tejto štvorstupňovej označenej triednej škály sa používalo jemnejšie rozlíšenie najmä v prípade strednej triedy – napríklad na nižšiu strednú, strednú a vyššiu strednú triedu či vrstvu. Druhým typom škály, na ktorej môžu respondenti označiť svoje subjektívne postavenie

v spoločnosti, je neoznačená (voľná) škála. Aj táto škála sa používa s rôznym počtom stupňov a v analýzach sa spravidla chápe ako vertikálne usporiadaná. V prípade jej použitia respondenta požiadajú, aby určil svoje sociálne postavenie sebazaradením sa na škále symbolizujúcej spoločenský rebríček⁸. V našej analýze využívame neoznačenú škálu.

Pri analýze vývoja systému sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti v posledných desaťročiach skúmame na základe zistení viacerých sociologických výskumov⁹ vývoj sociálneho rozvrstvenia ekonomicky aktívneho obyvateľstva z pohľadu rozdelenia na šesť kategórií EGP: servisnú triedu, rutinných nemanuálnych zamestnancov, ekonomicky samostatných – veľkých a malých vlastníkov a farmárov, kvalifikovaných robotníkov a majstrov, nízko kvalifikovaných robotníkov a poľnohospodárskych robotníkov. Túto modifikáciu kategórií EGP použili Ivan Szelényi a Donald Treiman vo výskume *Sociálna stratifikácia vo východnej Európe* po roku 1989. Práve zistenia z tohto výskumu predstavujú počiatkové obdobie našej analýzy – roky 1988 a 1993. Údaje, ktoré sa týkajú rokov 1983 a 1988, boli zisťované formou retrospektívnych otázok zisťujúcich situáciu respondenta v tomto čase. Szelényiho a Treimanovu modifikáciu kategórií EGP i metodiku zaradovania respondentov do jednotlivých kategórií uplatňujeme aj vo všetkých nasledujúcich obdobiach, vďaka čomu pracujeme s rovnako vymedzenými i meranými kategóriami. Ako doplnujúce a kontrolné ukazovatele sociálneho postavenia používame hodnoty indexu ISEI a údaje o čistom mesačnom príjme. Nakoniec všetky tri uvedené indikátory sociálneho postavenia konfrontujeme so sebazaradením respondentov na desaťstupňovej neoznačenej (voľnej) škále. V porovnaní s pôvodným rozdelením EGP na sedem kategórií Szelényiho a Treimanova kategorizácia podrobnejšie diferencuje robotnícke kategórie, výrazne menej rozlišuje medzi držiteľmi najvyššieho postavenia v rebríčku sociálnej stratifikácie a ako osobitnú kategóriu vyčleňuje ekonomicky samostatných – vlastníkov firiem, podnikateľov a živnostníkov. Táto kategorizácia zdôrazňuje trhovú pozíciu povolania a nediferencuje podľa veľkosti vlastníctva – minimalizuje klasické triedne delenie.

⁸ Otázka najčastejšie znie: Naša spoločnosť sa člení na rôzne spoločenské vrstvy – vyššie, stredné, nižšie. Kam by ste na nasledujúcej 10 stupňovej škále vyjadrujúcej spoločenskú pozíciu zaradili vy seba samého – ak 10. stupeň predstavuje najvyššie a 1. stupeň najnižšie postavenie v spoločnosti?

⁹ Pri analýze vychádzame z údajov získaných výskumami:

Sociálna stratifikácia vo východnej Európe po roku 1989 (1993) – zber údajov v máji 1993, autor výskumu Ivan Szelényi a Donald J. Treiman, University of California in Los Angeles (UCLA), zber dát Metodicko-výskumný kabinet Slovenského rozhlasu, dvojestupňový stratifikovaný náhodný výber, veľkosť vzorky 4953 respondentov.

ISSP Sociálne nerovnosti 2001 (2001) – zber údajov v septembri 2001, autor výskumu Sociologický ústav SAV, zber dát ÚVVM pri ŠÚ SR, kvóťový výber, veľkosť vzorky 1082 respondentov.

ISSP na Slovensku 2006-2008 (2008) – zber údajov v októbri 2008, autor výskumu Sociologický ústav SAV a Katedra sociológie FF UK v Bratislave, zber dát FOCUS, s.r.o., viacstupňový stratifikovaný náhodný výber, veľkosť vzorky 1138 respondentov

ISSP Slovensko 2009-2010 (2009) – zber údajov v septembri a októbri 2009, autor výskumu Sociologický ústav SAV a Katedra sociológie FF UK v Bratislave, zber dát FOCUS, s.r.o., viacstupňový stratifikovaný náhodný výber, veľkosť vzorky: 1159 respondentov.

Pri následnej analýze špecifik, podobností a odlišností vedomia, postojov a konania obyvateľov SR, ktorých možno zaradiť do troch základných tried EGP klasifikácie, budeme vychádzať iba z vybraných zistení výskumu ISSP Slovensko 2009 – 2010. Sústredíme sa pritom na zistenia o názoroch ľudí na existujúcu podobu sociálnej stratifikácie a hlavné problémy slovenskej spoločnosti, na zistenia o ich hodnotení rovnosti životných šancí, sociálnej spravodlivosti a príjmových nerovností v našej spoločnosti a na zistenia o konaní respondentov. Hľadáme tak odpoveď na otázky o špecifikách, podobnosti a odlišnostiach vedomia, postojov a konania obyvateľov SR, ktorých možno zaradiť do troch základných tried klasifikácie EGP.

Výsledky

Do roku 1989 v stratifikačnom systéme slovenskej spoločnosti početne dominovala sociálna trieda kvalifikovaných robotníkov a majstrov. (Tabuľka č. 1) Druhú najpočetnejšiu sociálnu triedu predstavovala servisná trieda (vysokokvalifikovaní odborníci, vedúci a riadiaci pracovníci) a tretiu trieda nízko kvalifikovaných alebo nekvalifikovaných robotníkov. Štvrtou najpočetnejšou bola trieda rutinných nemanuálnych pracovníkov, piatou boli poľnohospodárski robotníci a najmenší podiel mala trieda ekonomicky samostatných – ľudí vykonávajúcich nezávislé povolania. Toto stratifikačné usporiadanie existovalo aj v prvej etape spoločenských zmien po novembri 1989, charakter ktorej určovala najmä zmena politického režimu. V tejto etape sa začala obnovovať či vytvárať nová sociálna trieda ekonomicky samostatných, ktorí sa často označujú ako „podnikatelia“ a sú evidovaní aj v systéme ekonomickej štatistiky SR¹⁰. Zaznamenanie tejto sociálnej kategórie reprezentatívnym sociologickým výskumom možno považovať aj za potvrdenie spoľahlivosti získaných údajov. Ak reprezentatívny výskum správne zaznamenal podiel tejto kategórie obyvateľstva, možno predpokladať, že rovnako spoľahlivo zaznamenal aj údaje o podieloch iných sociálnych tried.

Od roku 2001 pozorujeme v systéme sociálnej stratifikácie masívne zmeny vyvolané štrukturálnymi zmenami v slovenskej ekonomike. Kvalifikovaní robotníci a majstri prestali byť najpočetnejšou sociálnou kategóriou, početne najviac zastúpenými sa stali rutinní nemanuálni zamestnanci a robotníci s nízkou úrovňou kvalifikácie alebo bez kvalifikácie. (Tabuľka č. 1) Významne sa zvýšil podiel ekonomicky samostatných, ktorí početne vysoko prevýšili poľnohospodárskych robotníkov. Znižoval sa podiel príslušníkov servisnej triedy, najvýraznejší však bol pokles zastúpenia kvalifikovaných robotníkov a majstrov – ich podiel sa od roku 1988 znížil takmer o polovicu. Tento vývoj súvisí

¹⁰ Podľa údajov ŠÚ SR – evidencie ekonomických subjektov bolo v roku 2008 zaregistrovaných 392 841 živnostníkov, 17 189 príslušníkov slobodných povolání a 8 191 samostatne hospodáriacich roľníkov, čo spolu predstavuje 17,2 % z celkového počtu 2 433 800 pracujúcich. (Trendy sociálneho vývoja v Slovenskej republike, 2009)

s úpadkom tradičného ťažkého priemyslu na Slovensku, ale aj s modernizáciou výroby a rozvojom odvetví obchodu a služieb. Hoci v tomto období kontinuálne rástol počet študentov, zvýšenie vzdelanostnej úrovne obyvateľstva sa nepremietlo do zvýšenia sociálno-ekonomického statusu reálne vykonávaných zamestnaní a pracovných činností. V porovnaní s rokom 1988 sa znížil i podiel ľudí pracujúcich v poľnohospodárstve. Pokles počtu zamestnaných v poľnohospodárstve bol taký veľký, že táto početnosť (4,0 % pracujúcich v poľnohospodárstve a lesníctve podľa Výberového zisťovania pracovných síl ŠÚ SR v 1. štvrtroku 2010) sa ocitla na hranici merateľnosti metódou náhodného reprezentatívneho výberu¹¹.

Tabuľka č. 1: Vývoj zastúpenia kategórií EGP v rokoch 1983 – 2009 (v %)

Kategória EGP	1983*	1988*	1993	2001	2008	2009
Servisná trieda	24,4	25,9	27,0	23,8	21,5	21,5
Rutinní nemanuálni	14,3	14,6	14,6	24,0	21,0	18,3
Samostatní	0,4	0,4	2,5	6,9	10,5	10,2
Kvalifikovaní robotníci a majstri	27,3	27,9	27,4	16,4	16,3	14,1
Nízko kvalifikovaní robotníci	25,6	24,4	21,7	24,9	26,0	30,2
Poľnohospodárski robotníci	7,9	6,9	6,8	4,0	4,7	5,6

Poznámka: *1983, *1988 – Údaje zistené na základe retrospektívnych otázok výskumu SSVE 1993, pýtajúci sa na zamestnanie, ktoré respondenti vykonávali v uvedených rokoch.

Na základe rozdelenia kategórií EGP podľa pohlavia (tabuľka č. 2) je zřejmé, že rodový aspekt skladby vykonávaných povolání je stále dôležitý – analyzované údaje potvrdzujú, že jednotlivé sociálne kategórie nie sú rodovo neutrálné. Tradične mužskou kategóriou sú kvalifikovaní robotníci a majstri. Pokles dopytu po kvalifikovaných robotníkoch na pracovnom trhu teda zasiahol v oveľa väčšej miere mužskú ako ženskú časť populácie. Dominantne ženskou kategóriou sú rutinní nemanuálni zamestnanci – nachádzame v nej okolo 30 % všetkých pracujúcich žien. V sledovaných rokoch pritom pozorujeme výraznú volatilitu podielu tejto kategórie, čo by mohlo poukazovať na vysokú mieru pohybu v zamestnaniach, ktoré do nej patria; inými slovami: nízku mieru stability zamestnaní v tomto ženskom segmente zamestnaní.

Podiel mužov v kategórii ekonomicky samostatných (okolo 14 %) dvojnásobne prevyšuje podiel ekonomicky samostatných žien (asi 7 %). V zastúpení mužov a žien medzi príslušníkmi servisnej triedy je vcelku malý rozdiel. Vyplyva to z pomerne širokého vymedzenia servisnej triedy, do ktorej sú zaradení prakticky všetci odborníci s vysokoškolským vzdelaním. Vysoké zastúpenie

¹¹ V roku 2009 nás to viedlo k cieľnému dodatočnému výberu osôb pracujúcich v poľnohospodárskej výrobe – podiel poľnohospodárskych robotníkov v roku 2009 je teda zámerne zvýšený a nezodpovedá skutočnosti.

žien – odborníček v školstve, zdravotníctve, ale aj vo finančných službách tak vyrovnáva podiel žien v tejto kategórii, čo do veľkej miery zastiera známu diferenciaciu mužov a žien v hierarchii riadenia.

Tabuľka č. 2: Vývoj kategórií EGP v rokoch 1988 – 2009, muži a ženy (v %)

Kategória EGP	1988		1993		2001		2008		2009	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Servisná trieda	23,9	26,6	26,1	28,4	26,5	21,5	22,4	20,6	20,6	22,2
Rutinní nemanu- álni	4,0	26,0	4,5	25,5	8,1	38,0	7,2	34,3	7,4	28,0
Samostatní	0,3	0,6	4,1	3,7	9,8	4,3	13,8	7,4	13,8	7,1
Kvalifikovaní robotníci a majstri	39,8	15,2	37,5	12,2	23,5	10,1	23,1	9,8	20,2	8,8
Nízko kvalifiko- vaní robotníci	25,6	23,0	22,2	22,7	27,5	22,7	28,6	23,4	32,4	28,2
Poľnohospodárski robotníci	6,2	8,5	5,5	7,5	4,7	3,4	4,9	4,5	5,7	5,6

Základnou možnosťou posúdenia veľkosti a vývoja odstupov medzi kategóriami sociálneho rozvrstvenia sú rozdiely v príjmoch. Vývoj príjmov od roku 1993 do roku 2009 uvádzame v rozdelení na čisté mesačné príjmy mužov a žien. (Tabuľka č. 3) Základná vývojová tendencia v tejto oblasti je v prípade mužov i žien rovnaká a poukazuje na kontinuálne zvyšovanie príjmovej diferenciacie. Ak v roku 1993 nízko kvalifikovaní robotníci – muži vo výskume priznali príjmy, ktoré v priemere predstavovali 73 % z príjmov mužov zo servisnej triedy, v roku 2009 to bolo už len 62 % ich príjmu. Podobnú zmenu zisťujeme aj v priznaných príjmoch žien: príjmy nízko kvalifikovaných robotníčok predstavovali v roku 1993 v priemere 76 % príjmov príslušníčok servisnej triedy, v roku 2009 to bolo už iba 66 %. Hoci ide len o potvrdenie často konštatovaného faktu, zo sociologického hľadiska je dôležité, akú výšku príjmu priznajú respondenti v rozhovore s anketárom, teda čo považujú za prijateľnú osobnú výpoveď. Výsledkom teda nie je len výpoveď o rastúcej príjmovej diferenciacii, ale aj o ochote ľudí sa k nej priznať a zaraďovať sa do veľmi rozdielnych príjmových skupín. Príjmy, ktoré priznali respondenti vo výskumoch realizovaných od roku 1993, jednoznačne potvrdzujú rýchlejší rast príjmov vo vyšších kategóriách klasifikácie EGP a pomalší rast príjmov v nižších kategóriách. Môžeme si tiež všimnúť, že zvyšovanie príjmov sa zrýchlilo až podľa údajov z posledných dvoch výskumov, čo opäť potvrdzuje ich spoľahlivosť, pretože reálne príjmy sa na Slovensku začali výraznejšie zvyšovať až po roku 2005.

Tabuľka č. 3: Čistý mesačný príjem v kategóriách EGP, muži a ženy (v Sk a v %)

Kategória EGP	1993			2001			2008			2009		
	Muži	Ženy	Podiel	Muži	Ženy	Podiel	Muži	Ženy	Podiel	Muži	Ženy	Podiel
Servisná trieda	6 047	4 160	68,8	11 865	8 656	72,9	18 664	15 296	81,9	25 670	17 604	68,6
Rutinní nemanu- álni	4 324	3 641	84,2	8 853	6 692	75,6	15 165	13 391	88,3	20 204	14 053	69,5
Samostatní	6 877	4 744	69,0	30 711	23 067	75,1	26 351	18 550	70,4	28 756	21 711	75,5
Kvalifikovaní robotníci a majstri	4 704	3 095	65,8	8 277	5 704	68,9	16 273	10 450	64,2	18 426	12 122	65,8
Nízko kvalifiko- vaní robotníci	4 439	3 141	70,8	7 569	5 366	70,9	15 083	10 572	70,1	15 842	11 592	73,2
Poľnohospodárski robotníci	3 838	3 733	97,3	5 898	5 723	97,0	12 050	8 749	72,6	15 670	11 339	72,4

Osobitnou kategóriou z hľadiska príjmu sú ekonomicky samostatní (podnikatelia), ktorí najochotnejšie priznávajú svoje (v porovnaní s ostatnými kategóriami vysoké) príjmy. Zatiaľ čo v iných kategóriách EGP možno pozorovať len postupné zvyšovanie príjmov, ekonomicky samostatní sa výškou svojho príjmu i jeho prezentovaním výrazne oddelili od ostatných kategórií už v druhej polovici 90. rokov. V roku 2001 respondenti z tejto kategórie priznali takmer trojnásobne vyššie mesačné príjmy ako príslušníci druhej najlepšie odmeňovanej kategórie – servisnej triedy. V ďalších rokoch sa však rozdiely v príjmoch najlepšie odmeňovaných kategórií EGP postupne znižovali.

Aj keď v rokoch 1993 až 2009 vývoj príjmu žien takmer kopíruje vývoj príjmu mužov, môžeme si všimnúť výrazne nižšie zvýšenie príjmov žien zo servisnej triedy a rutinných nemanuálnych zamestnankýň medzi rokmi 2008 a 2009. Ak by išlo o reálny fakt, mohli by sme ho dávať do súvislosti s ekonomickou krízou a predpokladať, že ženy v týchto kategóriách pocítili dôsledky tejto krízy výraznejšie ako muži.

Analýza údajov o priznaných príjmoch mužov a žien v rozdelení na šesť kategórií EGP potvrdzuje celkový rozdiel výšky ich príjmov, všeobecná výška príjmov žien predstavuje asi 70 % výšky príjmov mužov.

Pri porovnávaní vývoja príjmov mužov a žien treba upozorniť na nejasnosti existujúce v roku 1993 pri zaradovaní poľnohospodárov medzi samostatných farmárov – ekonomicky samostatných a závislých poľnohospodárskych robotníkov. Bolo to obdobie, v ktorom sa rozpadali pôvodné jednotné roľnícke družstvá, menili sa na družstvá vlastníkov a rýchlo sa vyvíjali i ďalšie organizačné formy poľnohospodárskych podnikov. Predpokladáme, že tieto nejasnosti sa odzrkadlili v zhode zistenej výšky príjmov mužov a žien pracujúcich

v poľnohospodárstve v roku 1993. V ostatných kategóriách sú rozdiely medzi príjmami mužov a žien v podstate ustálené.

Ďalším indikátorom sociálneho postavenia, ktorý sme analyzovali v súvislosti s kategorizáciou EGP, je index sociálno-ekonomického statusu zamestnaní ISEI. Vo výskumoch, z ktorých pochádzajú naše údaje, nadobúdala hodnotu od 16 do 90. V tabuľke č. 4 uvádzame priemerné hodnoty tohto indexu namerané pre jednotlivé kategórie EGP a porovnávame ich hodnoty vo vzťahu k priemernej sociálno-ekonomickej prestíži príslušníkov servisnej triedy.

Tabuľka č. 4: **Hodnoty indexu ISEI v kategóriách EGP** (priemerné hodnoty)

Kategória EGP	1988		1993		2001		2008		2009	
Servisná trieda	59,0	100	58,1	100	58,3	100	59,8	100	55,8	100
Rutinní nemanuálni	44,4	75,3	44,3	76,2	45,9	78,7	44,2	73,9	41,3	74
Samostatní	35,8	60,7	41,5	71,3	44,3	76	42,8	71,6	43,7	78,3
Kvalifikovaní robotníci a majstri	35,7	60,5	35,8	61,6	33,6	57,6	32,5	54,3	32,2	57,7
Nízko kvalifikovaní robotníci	27,9	47,3	27,6	47,5	26,7	45,8	27,3	45,6	27,4	49,1
Poľnohospodárski robotníci	23,9	40,5	23,7	40,8	19,2	32,9	19,9	33,3	20,1	36

Hodnota indexu ISEI, ktorú dosahujú jednotlivé kategórie EGP, dovoľuje podobne ako výška dosahovaných príjmov posúdiť odstupy medzi triedami v sociálnej stratifikácii. Tabuľka ukazuje, že priemerné hodnoty indexu ISEI dôsledne kopírujú kategorizáciu EGP a vykazujú dokonca väčšiu presnosť, ako o tom svedčí zreteľný pokles hodnoty indexu pre poľnohospodárov od roku 2001. Samostatní farmári vtedy už boli dôsledne zaradovaní do kategórie samostatných. Samostatných farmárov v tomto odvetví zaradujeme do triedy podnikateľov – ide o „podnikateľov na pôde“, ako sa v štatistických zisťovaniach bežne označuje ich sociálno-ekonomické postavenie.

Hodnoty indexu ISEI namerané v jednotlivých výskumoch potvrdzujú zvyšovanie sociálnej diferenciacie, v ktorej sa znižuje odstup sociálnej prestíže ekonomicky samostatných od servisnej triedy a prehĺbuje sa odstup týchto kategórií od robotníckych kategórií. V rámci robotníckych kategórií pozorujeme zblížovanie sociálnej prestíže kvalifikovaných robotníkov a majstrov a prestíže robotníkov s nízkou úrovňou kvalifikácie. Paralelne sa tiež zvyšuje odstup oboch týchto kategórií od poľnohospodárskych robotníkov.

Poslednou analyzovanou skutočnosťou je sebazaradenie respondentov v sociálnej hierarchii spoločnosti na desaťstupňovej neoznačenej škále. V tomto

prípade sme mali možnosť porovnať len údaje z výskumov ISSP z rokov 2001 a 2009.

Tabuľka č. 5: **Sebazaradenie príslušníkov kategórií EGP na 10-stupňovej škále** (priemerné hodnoty)

Kategória EGP	2001	2009
Servisná trieda	5,0	5,5
Rutinní nemanuálni	4,5	4,7
Samostatní	6,1	5,5
Kvalifikovaní robotníci a majstri	4,2	4,4
Nízko kvalifikovaní robotníci	3,9	4,0
Poľnohospodárski robotníci	3,5	4,1

Priemerné hodnoty sebazaradenia príslušníkov všetkých kategórií sa v roku 2009 pohybujú v nevelkom rozpätí od 5,5 po 4,0 – oproti roku 2001 sa zmenšili (pohybovali sa v rozpätí od 6,1 po 3,5). Aj v tomto malom rozpätí však nachádzame subjektívne potvrdenie rozdielov nameraných klasifikáciou EGP a indexom ISEI. Rovnako ako v prípade priznanej výšky príjmu výnimkou je kategória samostatných. V roku 2001 sa zaradovali vôbec najvyššie (priemerná hodnota 6,1), v roku 2009 sa zaradovali v priemere rovnako ako príslušníci servisnej triedy.

Tabuľka č. 6: **Index ISEI, mesačný príjem a sebazaradenie respondentov v kategóriách EGP v roku 2009**

Kategória EGP	ISEI	Čistý mesačný príjem		Sebazaradenie
		EUR	Podiel na príjme	
Servisná trieda	55,8	703,6	100,0 %	5,5
Rutinní nemanuálni	41,3	506,6	72,0 %	4,7
Samostatní	43,7	868,9	123,5 %	5,5
Kvalifikovaní robotníci a majstri	32,2	544,3	77,4 %	4,4
Nízko kvalifikovaní robotníci	27,4	457,7	65,0 %	4,0
Poľnohospodárski robotníci	20,1	445,7	63,3 %	4,1

Ak považujeme sebazaradenie za jeden z indikátorov konzistencie statusu a identifikácie s vlastným statusom, môžeme v zmene sebazaradenia v rokoch 2001 a 2009 vidieť potvrdenie rastúcej konzistentnosti statusového usporiadania, keďže výraznejšie stúplo sebazaradenie príslušníkov vyšších spoločenských tried, servisnej triedy a nemanuálnych zamestnancov.

Súhrnný prehľad hodnôt indexu ISEI, miezd a sebazaradenia na desaťbodovej škále uvádzame v tabuľke č. 6. Namerané hodnoty nám umožňujú konštatovať veľkú mieru zhody a vzájomného potvrdzovania týchto indikátorov postavenia na spoločenskom rebríčku.

V súčasnom systéme sociálnej stratifikácie zaujala najvyššie postavenie servisná trieda a ekonomicky samostatní, podnikatelia. Od ostatných kategórií sa výrazne odlišujú výškou príjmu a respondenti zaradení do týchto kategórií sa sami umiestňujú na najvyššiu priečku spoločenského rebríčka. Postavenie rutinných nemanuálnych zamestnancov je výrazne ovplyvnené vysokým podielom žien v tejto kategórii, čo spôsobuje nižší priemerný mesačný príjem tejto kategórie. V kategóriách nízko kvalifikovaných a poľnohospodárskych robotníkov sa príjem pohybuje v blízkosti úrovne minimálnej mzdy, z čoho zrejme vyplýva aj výrazne väčší odstup medzi týmito robotníckymi kategóriami v hodnote indexu ISEI ako vo výške dosahovaného príjmu.

...

Pri hľadaní odpovede na otázku, či sa líši vedomie, hodnoty, postoje, konanie a životný štýl príslušníkov základných tried klasifikácie EGP (servisnej, medziľahlej a robotníckej), možno na základe zistení výskumu ISSP Slovensko 2009 – 2010 konštatovať, že zatiaľ čo pri niektorých zo skúmaných skutočností sa medzi uvedenými základnými triedami nenašli štatisticky významné rozdiely, pri iných skutočnostiach štatistická analýza ukázala, že tieto triedy sa z hľadiska názorov, postojov i konania svojich príslušníkov významne líšia. Medzi základnými triedami klasifikácie EGP teda existujú oblasti zhody, ale i oblasti rozdielov v názoroch, postojoch i konaní v rôznych oblastiach života, ktoré skúmal tento výskum.

Oblasťami zhody troch základných tried klasifikácie EGP sú podľa zistení výskumu ISSP 2009 – 2010 tieto skutočnosti:

- reflexia existujúcej podoby sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti,
- hodnotenie aktuálnych spoločenských problémov,
- hodnotenie rozhodujúcich faktorov úspechu jednotlivca v živote,
- názory na mieru sociálnej spravodlivosti a rovnosti životných šancí v našej spoločnosti.

Reflexia existujúcej podoby sociálnej stratifikácie spoločnosti obyvateľstvom sa v sociológii považuje za významnú skutočnosť, ktorá nielen dopĺňa poznanie objektívneho stavu sociálneho rozvrstvenia spoločnosti o jeho subjektívne vnímanie, ale podstatným spôsobom ovplyvňuje aj konanie ľudí v mnohých oblastiach ich života. Skúmanie subjektívneho vnímania sociálnej stratifikácie sa preto stalo neodmysliteľnou súčasťou výskumov sociálnych nerovností. Respondenti výskumu ISSP 2009 – 2010 mali z predložených piatich obrázkov

kov, znázorňujúcich rôzne typy sociálnej stratifikácie spoločnosti¹², vybrať ten obrázok, ktorý najlepšie vystihuje podobu stratifikácie našej súčasnej spoločnosti, ďalej žiaducu podobu jej sociálnej stratifikácie a nakoniec podobu stratifikácie, ktorú mala slovenská spoločnosť pred 20 až 25 rokmi. Získané údaje umožňujú konštatovať, že vnímanie súčasnej podoby sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti obyvateľstvom v značnej miere zodpovedá jej objektívnej podobe (82,5 % respondentov sa domnieva, že v súčasnosti na Slovensku existuje typ A alebo B, čiže typy rozvrstvenia pripomínajúce pyramídy s minimom ľudí na vrchole, s málo ľuďmi v strede a veľkým množstvom ľudí na jej najnižších úrovniach). Podobne realistická je aj reflexia podoby sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti pred 20 až 25 rokmi. Obyvateľmi SR preferované žiaduce podoby sociálneho rozvrstvenia zdôrazňujú potrebu posilnenia zastúpenia stredných a vyšších tried v modeli sociálnej stratifikácie našej spoločnosti. Medzi jednotlivými sociálno-demografickými, sociálno-ekonomickými a ďalšími kategóriami obyvateľstva SR pritom pri hodnotení súčasnej ani žiaducej podoby sociálnej stratifikácie neexistujú významnejšie rozdiely.

Pri hodnotení vybraných aktuálnych spoločenských problémov (zdravotná starostlivosť, vzdelávanie, kriminalita, životné prostredie, prisťahovalectvo, hospodárstvo, terorizmus, chudoba) výrazná väčšina respondentov výskumu ISSP Slovensko 2009 – 2010 za najdôležitejšie problémy našej spoločnosti považovala zdravotníctvo, chudobu, hospodárstvo a kriminalitu. Ostatné z uvedených problémov pokladala za najdôležitejšie len malá časť obyvateľov Slovenska. Medzi hlavnými sociálnymi triedami klasifikácie EGP sa pritom nezistili štatisticky významné rozdiely. Obyvatelia Slovenska teda považujú za najdôležitejšie práve problémy, ktoré sú priamo alebo nepriamo spôsobené ekonomickým vývojom spoločnosti (hospodárske problémy, nezamestnanosť, chudobu) a sociálnymi dôsledkami ekonomického vývoja (zdravotnú starostlivosť, kriminalitu). Tieto problémy sa buď aktuálne, alebo potenciálne bezprostredne týkajú každého obyvateľa SR, čo sa odráža aj v miere ich reflexie a v hodnotení ich dôležitosti. Problémy, ktoré naši občania vo svojom živote bezprostredne nepocitujú, prípadne si ich zatiaľ neuvedomujú, alebo problémy, ktoré sa dotýkajú iba časti z nich, väčšina obyvateľov nepovažuje za najdôležitejšie, prípadne ani za dôležité. Podobné sú i zistenia výskumu Eurobarometer 67 z roku 2007. (Kuhn 2007)

Poznatky výskumu ISSP Slovensko 2009 – 2010 ukazujú, že príslušníci hlavných tried klasifikácie EGP sa významne nelíšia ani v hodnotení skutočností, ktoré považujú za rozhodujúce faktory úspechu človeka v živote. Spo-

¹² Typ A – pyramída s minimom ľudí na vrchole, veľmi málo ľuďmi v stredných vrstvách a veľkým množstvom ľudí na jej najnižších úrovniach, typ B – pyramída s minimom ľudí na vrchole, s viac početne zastúpenými vrstvami v jej strede a s väčšinou ľudí na najnižších úrovniach, typ C – pyramída, ale s malým počtom ľudí v najnižších vrstvách, typ D – rozvrstvenie pripomínajúce loptu na rugby s väčšinou ľudí umiestnených v stredných vrstvách, typ E – najväčšia časť ľudí je umiestnená v najvyšších vrstvách a málo ľudí v najnižších vrstvách.

medzi štrnástich (veľmi rôznorodých) skutočností, ktorých dôležitosť z hľadiska dosiahnutia úspechu v živote respondenti výskumu hodnotili, považovali za najdôležitejšie pozitívne osobné vlastnosti a charakteristiky (usilovnú prácu, ctižiadostivosť, ambicióznosť, dobré vzdelanie), ale aj také sociálne zručnosti (známosti, politické konexie), ktoré sa považujú za neetické a porušujúce princípy spravodlivosti – v súčasnej slovenskej spoločnosti sú však často faktorom úspechu ľudí v živote. Porovnanie hodnotenia troch vybraných faktorov askriptívneho a troch faktorov výkonového charakteru (bohatstvo rodičov, vzdelanie rodičov, pohlavie verus usilovná práca, ctižiadostivosť, odvaha odísť pracovať do zahraničia) pritom ukázalo, že naši občania hodnotia výkonové faktory na dosiahnutie úspechu v živote ako dôležitejšie než askriptívne faktory. Medzi hlavnými sociálnymi triedami klasifikácie EGP sa ani tu nezistili štatisticky významné rozdiely. K podobným zisteniam dospel aj výskum *Názory občanov na budúcnosť Slovenska*, uskutočnený v roku 2008. (Bunčák et al. 2009: 10-12)

V sociológii i v ďalších spoločenských vedách existuje veľké množstvo teórií a koncepcií sociálnej spravodlivosti i rôznych prístupov k jej skúmaniu. Z týchto teórií a prístupov vyplývajú rôzne spôsoby chápania primeranosti a spravodlivosti existujúcich sociálnych nerovností i rozmanité spôsoby skúmania vnímania spravodlivosti týchto nerovností členmi spoločnosti. Výskum ISSP Slovensko 2009 – 2010 zisťoval, ako obyvateľstvo vníma vo všeobecnosti mieru sociálnej spravodlivosti existujúcej v našej spoločnosti prostredníctvom otázky zisťujúcej stupeň súhlasu či nesúhlasu respondenta s piatimi výrokmi, ktoré charakterizujú rôzne modely sociálnej spravodlivosti, resp. nespravodlivosti vo vybraných oblastiach života spoločnosti. Zistenia výskumu ukazujú, že podľa vnímania sociálnej spravodlivosti možno obyvateľov SR rozdeliť približne na tri kategórie. Asi štvrtina z nich nemá vyhranený názor na mieru spravodlivosti v našej spoločnosti. Tí ľudia, ktorí majú na túto skutočnosť viac vyhranený názor, sa delia na dve približne rovnako početne zastúpené kategórie: polovica si myslí, že na Slovensku existuje rovnosť šancí na dosiahnutie úspechu v živote a druhá polovica zastáva opačné stanovisko. Pri zisťovaní názorov na mieru rovnosti príležitostí študovať na vysokej škole sa ukázalo, že prevažujú zástancovia názoru o rovnosti príležitostí – napriek tomu, že časť obyvateľov si uvedomuje ekonomické obmedzenia tejto rovnosti. Medzi hlavnými sociálnymi triedami klasifikácie EGP sa pritom nezistili štatisticky významné rozdiely.

Oblasťami rozdielov troch základných tried klasifikácie EGP sú podľa zistení výskumu ISSP Slovensko 2009 – 2010 tieto skutočnosti:

- hodnotenie spravodlivosti príjmových nerovností v našej spoločnosti,
- názory na príčiny chudoby,
- preferované riešenia sociálnych problémov,
- činnosti uskutočňované s cieľom zvýšiť si životnú úroveň.

Skúmanie spravodlivosti príjmových nerovností, ktoré tvorí osobitnú oblasť výskumu sociálnej spravodlivosti, sa najčastejšie zameriava na zisťovanie miery zohľadňovania najdôležitejších princípov distributívnej spravodlivosti v konkrétnych spoločnostiach alebo v ich častiach. Týmito princípmi sú: princíp zásluhovosti, princíp potrebnosti a princíp rovnosti. Popri týchto princípoch sa v trhovej ekonomike pri odmeňovaní uplatňujú aj iné princípy. Je to napríklad princíp ponuky a dopytu na trhu práce i ďalšie skutočnosti, ktoré treba pri výskumoch a interpretácii empirických zistení tiež zohľadňovať. Výskum ISSP Slovensko 2009 – 2010, rešpektujúci uvedené teoretické východiská, sa pri zisťovaní názorov obyvateľstva na vhodnosť, primeranosť a spravodlivosť príjmových nerovností zameria najmä na zisťovanie toho, ako naši občania hodnotia primeranosť ocenenia vybraných povolání v SR a ako hodnotia faktory určujúce výšku odmeny za prácu.

Doteraz uskutočnené výskumy príjmových nerovností zistili, že väčšina obyvateľov SR hodnotí existujúce príjmové nerovnosti či rozdiely medzi podpriemerne, priemerne a nadpriemerne zarábajúcimi ľuďmi (resp. profesiami či zamestnaniami) ako príliš veľké a tieto rozdiely v odmenách za prácu považujú za nespravodlivé. (Bodnárová a kol. 2005; Džambazovič 2007) Zistenia výskumu ISSP Slovensko 2009 – 2010 tieto poznatky potvrdzujú. Veľká väčšina nášho obyvateľstva (91,7 % respondentov) si myslí, že rozdiely v príjmoch na Slovensku sú príliš veľké a v súvislosti s tým sa domnieva, že „vláda by mala zmierňovať rozdiely v zárobkoch medzi tými, ktorí zarábajú veľa a tými, ktorí zarábajú málo“ (77 % opýtaných). Väčšina našich občanov považuje za nespravodlivé i to, že ľudia s vyššími príjmami si môžu zaplatiť lepšiu lekársku starostlivosť (59,9 % respondentov) a lepšie vzdelanie pre svoje deti (64,2 %) ako ľudia s nižšími príjmami. Viac ako polovica občanov (51,7 % respondentov) považuje existujúce daňové zaťaženie ľudí s vysokými príjmami za pomerne nízke a domnieva sa, že ľudia s vysokými príjmami by mali platiť vyššie percento dane z príjmu ako ľudia s nízkymi príjmami. Až 70,7 % opýtaných sa následne vyslovilo za progresívne zdaňovanie ľudí s vyššími príjmami a iba 29,3 % bolo za rovnú daň.

Pri tomto hodnotení spravodlivosti príjmových rozdielov, daňového zaťaženia a rozdielných životných možností existujú najvýraznejšie rozdiely medzi ľuďmi patriacimi do rôznych sociálno-ekonomických kategórií (významne odlišne hodnotia tieto skutočnosti ľudia s vyššími a nižšími príjmami, ľudia zaradujúci sa do rôznych spoločenských tried, bohatší a chudobnejší ľudia), ale aj medzi ľuďmi s rôznym stupňom vzdelania a ľuďmi s rôznou politicko-ideologickou orientáciou. Existujúce rozdiely v príjmoch i rôzne možnosti ľudí s nižšími a vyššími príjmami pritom kritickejšie hodnotia chudobnejší ľudia, nachádzajúci sa na nižších pozíciách v systéme stratifikácie, ľudia s nižším dosiahnutým vzdelaním, ľudia s ľavicovou politicko-ideologickou orientáciou,

členovia odborov, zamestnanci a živnostníci. Menej kriticky, resp. pozitívnejšie ich hodnotia podnikatelia, bohatší ľudia, nachádzajúci sa na vyšších pozíciách v systéme sociálnej stratifikácie, vzdelanejší ľudia a ľudia s pravicovou politicko-ideologickou orientáciou. Napriek tomu, že medzi hlavnými triedami klasifikácie EGP sa pri hodnotení týchto skutočností nezistili štatisticky významné rozdiely, možno konštatovať, že hodnotenie existujúcich príjmových nerovností a z nich vyplývajúcich rozdielných možností uspokojovania potrieb súvisí najmä so sociálno-ekonomickým postavením človeka.

Tabuľka č. 7: **Závislosť hodnotenia rozdielov v príjmoch a životných možnostiach od charakteristík respondentov (t-hodnoty)**

Hodnotenie	Sociálno-ekonomická kategória	Spoločenská trieda (sebazaradenie)	Výška príjmu	Stupeň dosiahnutého vzdelania	Politicko-ideologická orientácia
Hodnotenie rozdielov v príjmoch	4,21 ***	-6,05***	4,99***	-4,65***	-3,78***
Hodnotenie daňového zaťaženia ľudí s vysokými príjmami	-5,93***	5,88***	-6,09***	4,61***	2,73***
Hodnotenie možnosti zaplatiť si lepšiu lekársku starostlivosť	-5,7***	5,71***	-7,70***	6,36***	4,19***
Hodnotenie možnosti zaplatiť deťom lepšie vzdelanie	-6,46***	5,87***	-6,95***	6,27***	3,65***

Poznámky: Uvedené skutočnosti boli hodnotené na stupnici 1 – 5.
Respondenti boli podľa charakteristík rozdelení na dve základné kategórie.
Štatisticky významné hodnoty t-testu : *** - $\alpha = 0,001$.

Hodnotenie primeranosti ocenenia práce vybraných profesií, ktoré reprezentujú rozdielnu úroveň potrebnej kvalifikácie a vzdelania, samostatnosti a zodpovednosti pri rozhodovaní, prestíže, spoločenskej dôležitosti i ďalších charakteristík naznačuje, že obyvatelia SR zatiaľ neuznávajú princíp zásluhovosti odmeňovania ako rozhodujúci, prípadne ako jediný princíp, na základe ktorého má byť stanovená odmena za prácu v rôznych povolaniach, resp. zamestnaniach.

Zistenia výskumu ukazujú, že (bez ohľadu na poznanie skutočných odmien za prácu v uvedených povolaniach) väčšina respondentov považuje za nadhodnotené profesie ministra, riaditeľa firmy a stredoškolského učiteľa, povolanie lekára považuje takmer polovica opýtaných za podhodnotené a ostatné uvedené

profesie (i svoju) považuje veľká väčšina opýtaných za podhodnotené. Za nadhodnotené teda väčšina ľudí považuje profesie vyžadujúce si vysokoškolské, resp. vyššie vzdelanie a kvalifikáciu, profesie s prevahou duševnej a riadiacej práce, resp. práce s ľuďmi. Za podhodnotené väčšina považuje povolania vyžadujúce si nižšie vzdelanie a kvalifikáciu, profesie s prevahou fyzickej práce, bez zodpovednosti za iných pracovníkov. Profesia lekára sa v hodnotení respondentov nachádza medzi týmito protipólmi.

Tabuľka č. 8: **Hodnotenie primeranosti ocenenia vybraných povolání v SR** (v %)

Povolanie, zamestnanie	Podiel respondentov, ktorí povolanie považujú za podhodnotené	Podiel respondentov, ktorí povolanie považujú za nadhodnotené	Podiel respondentov, ktorí povolanie považujú za spravodlivo ocenené
Minister vlády SR	7,2	84,4	8,4
Učiteľ na strednej škole	11,1	72,1	16,8
Riaditeľ veľkej súkromnej firmy	15,1	67,0	17,9
Všeobecný lekár	48,7	35,4	7,1
Nekvalifikovaný robotník v továrni	83,4	5,7	10,9
Predavač v obchode	91,8	2,2	6,0
Ľudia v povolání respondenta	86,2	3,2	10,6

Na základe detailnejšej analýzy zistení výskumu (závislosť hodnotenia od charakteristík respondentov, zisťovaná pomocou X²-testu pre kontingenčnú tabuľku) možno konštatovať, že profesie s prevahou fyzickej práce, nevyžadujúce si vyššie vzdelanie a kvalifikáciu, považujú za nedocenené najmä ľudia s nižším vzdelaním, ľudia v nižšom spoločenskom postavení, chudobnejší ľudia a obyvatelia vidieka. Povolania, ktoré sú im bližšie z hľadiska vzdelania, charakteru práce a spoločenského významu, zaradenia i ocenenia, teda takíto ľudia zväčša považujú za nedostatočne ocenené a profesie, ktoré sú im z týchto hľadísk vzdialenejšie, resp. tvoria ich protipól, väčšinou považujú za nadhodnotené. Naproti tomu ľudia s vyšším vzdelaním, ľudia s vyššími príjmami, pokladajúci sa za príslušníkov vyšších spoločenských tried považujú častejšie za spravodlivo ocenené alebo za nedocenené tie profesie, ktoré sú kvalifikačne náročnejšie, prevažuje v nich duševná alebo riadiaca činnosť, obsahujú väčšiu mieru zodpovednosti a sú spoločensky významnejšie – ostatní ľudia tieto pro-

fesie považujú zväčša za nadhodnotené. Ukazuje sa teda, že faktormi ovplyvňujúcimi hodnotenie spravodlivosti oceňovania rôznych povolání sú najmä profesia hodnotiaceho a jeho (s profesiou súvisiace) sociálno-ekonomické postavenie.

Tabuľka č. 9: **Závislosť hodnotenia primeranosti ocenenia vybraných povolání od charakteristík respondentov (hodnoty X^2)**

Povolanie, zamestnanie	Charakteristiky respondentov								
	Pohlavie	Vzdelanie	Vek	Sídlo	Viero-vyznanie	Politická orientácia	Spoločenské postavenie	Soc. trieda (seba-zaradenie)	Materiálne bohatstvo
Minister vlády SR	6,54*	-	-	7,58*	-	-	-	-	7,69*
Učiteľ strednej školy	-	-	-	14,74***	11,18**	6,51*	-	-	10,60**
Riaditeľ veľkej firmy	-	-	13,89*	17,34***	-	-	17,69***	10,32**	13,11***
Všeobecný lekár	-	-	13,11*	33,81***	16,38***	7,12*	14,55***	8,80*	8,13*
Nekvalifikovaný robotník	13,32***	-	-	8,11*	-	-	-	7,94*	10,59**
Predavač v obchode	-	13,39***	-	-	-	-	-	7,22*	-
Eudia v povolání respondenta	7,02*	20,82***	-	-	-	-	11,41**	14,99***	11,39**

Poznámka: Štatisticky významné hodnoty X^2 -testu: * - $\alpha = 0,05$, ** - $\alpha = 0,01$, *** - $\alpha = 0,001$.

Aj pri hodnotení vybraných jedenástich faktorov určujúcich výšku odmeny za prácu (zodpovednosť spojená s prácou, kvalita práce, kvantita práce, riadenie iných v práci, hodnota výsledku práce, dĺžka prípravy potrebná na vykonávanie práce, rizikovosť práce, čas trvania zamestnaneckého pomeru, rodina pracovníka, nezaopatrené deti pracovníka, pohlavie pracovníka) výskum potvrdil, že i keď väčšina obyvateľov SR vcelku uznáva princíp zásluhovosti odmeňovania ako rozhodujúci pre stanovenie veľkosti odmeny za prácu, až polovica z nich si ho želá doplniť princípom potrebnosti. Napriek tomu, že najväčšia časť respondentov považuje za najdôležitejšie faktory, ktoré by mali určovať veľkosť odmeny za prácu, skutočnosti týkajúce sa priamo vykonávanej práce (s výnimkou riadenia iných), viac než polovica z nich sa nazdáva, že výška odmeny za prácu by nemala súvisieť iba s vykonávanou prácou, ale aj s potrebami pracovníka (rodina pracovníka – 53,2 %, jeho deti – 51 %).

Tabuľka č. 10: **Hodnotenie faktorov veľkosti odmeny za prácu príslušníkmi základných tried EGP**

Hodnotená skutočnosť	F (ANOVA)	Priemerné hodnotenie servisnej triedy	Priemerné hodnotenie medziľahlej triedy	Priemerné hodnotenie robotníckej triedy
Zodpovednosť spojená s prácou	11,52***	1,63	1,85	1,90
Kvalita vykonávanej práce	10,97***	1,58	1,81	1,84
Kvantita vykonávanej práce	5,98**	1,71	1,91	1,91
Riadenie iných v práci	5,47**	2,32	2,53	2,57
Hodnota výsledku práce	4,01*	1,92	2,08	2,09
Dĺžka vzdelávania a odbornej prípravy na prácu	3,65*	2,30	2,42	2,50
Rizikovosť práce	-	1,82	1,88	1,94
Čas trvania zamestnaneckého pomeru vo firme	-	2,69	2,68	2,58
Rodina, o ktorú sa človek musí starať	-	2,60	2,57	2,39
Deti, ktoré človek musí podporovať	-	2,60	2,62	2,45
Pohlavie pracovníka	-	3,93	3,83	3,72

Poznámky:

Uvedené skutočnosti boli hodnotené na stupnici 1 – 5, pričom hodnota 1 vyjadrovala najvyššiu dôležitosť.

Uvedené sú iba štatisticky významné hodnoty (* - $\alpha = 0,05$, ** - $\alpha = 0,01$, *** - $\alpha = 0,001$).

Analýza rozptylu (ANOVA) ukázala, že príslušníci servisnej triedy v porovnaní s príslušníkmi medziľahlej i robotníckej triedy považujú za významne dôležitejšie faktory veľkosti odmeny za prácu tieto skutočnosti: zodpovednosť spojenú s výkonom práce, kvalitu a množstvo práce, riadenie iných v práci a hodnotu výsledku práce. Príslušníci servisnej, ale i medziľahlej triedy v porovnaní s príslušníkmi robotníckej triedy považujú za významne dôležitejší faktor dĺžku prípravy potrebnej na vykonávanie práce. Príslušníci servisnej triedy teda významne výraznejšie ako príslušníci ostatných tried zdôrazňujú potrebu zohľadňovať pri odmeňovaní princíp zásluhovosti. Ďalšie analýzy zistení výskumu tiež potvrdili, že potrebu zohľadňovať pri odmeňovaní aj princíp potrebnosti zdôrazňujú častejšie ľudia vykonávajúci manuálnu prácu, ľudia s nižším vzdelaním a ľudia žijúci na vidieku.

V súvislosti s týmito poznatkami treba (ako kontext uvedených hodnotení) uviesť aj zistenia výskumu týkajúce sa hodnotenia primeranosti odmeny za vlastnú prácu. Až 72,6 % respondentov výskumu si myslí, že zarába menej, ako si zaslúži, 25,4 % toľko, koľko si zaslúži a iba 2 % opýtaných sa nazdáva, že zarába viac, než si zaslúži. Názory príslušníkov základných tried sú pritom aj v tejto oblasti diferencované: zatiaľ čo až tretina (33,3 %) príslušníkov servisnej triedy sa nazdáva, že zarába toľko, koľko si zaslúži, spomedzi príslušníkov medziľahlej a robotníckej triedy si to myslí len o niečo viac ako ich pätina (22,4 % a 22,5 %). Podiely príslušníkov servisnej, medziľahlej a robotníckej triedy, ktorí sa nazdávajú, že zarábajú menej, než si zaslúžia, sú preto: 65,1 %, 75,7 % a 75,3 %.

Analýza rozptylu potvrdila i štatisticky významný vplyv základnej triedy klasifikácie EGP na hodnotenie spravodlivosti odmeny za vlastnú prácu, hodnotenej vzhľadom na schopnosti a pracovné úsilie respondenta – príslušníci servisnej triedy hodnotili mieru spravodlivosti odmeny za svoju prácu ako najviac spravodlivú, príslušníci robotníckej triedy považovali odmenu za svoju prácu za najmenej spravodlivú ($F = 11,55$, $\alpha = 0,001$, priemerné hodnotenie robotníckej triedy na stupnici 1 – 5 bolo 1,81, medziľahlej triedy 1,93 a servisnej triedy 2,11). Podobne významne diferencované sú aj názory príslušníkov základných tried klasifikácie EGP na primeranosť zárobku ľudí vykonávajúcich rovnaké povolanie ako oni – až 17,5 % príslušníkov servisnej triedy považuje zárobok ľudí vo svojom povolaní za primeraný a 78,5 % z nich za menší, ako má byť; medzi príslušníkmi medziľahlej triedy je tento podiel 9,3 % ku 87,5 % a medzi príslušníkmi robotníckej triedy dokonca až 4,9 % ku 91,7 %.

Tabuľka č. 11: **Hodnotenie primeranosti zárobku ľudí v povolani respondentu (v %)**

Hodnotenie primeranosti zárobku ľudí v povolani respondentu	Príslušníci servisnej triedy	Príslušníci medziľahlej triedy	Príslušníci robotníckej triedy	Všetci respondenti výskumu
Zárobok je väčší ako má byť	4,0	3,2	3,4	3,5
Zárobok je menší ako má byť	78,5	87,5	91,7	86,8
Zárobok je primeraný	17,5	9,3	4,9	9,7

Poznámka: Hodnota X^2 : 27,948, $\alpha = 0,001$

Za významný ukazovateľ vnímania miery spravodlivosti v spoločnosti sa považujú i názory obyvateľstva na príčiny chudoby – preto je táto skutočnosť dlhodobo súčasťou predmetu empirických výskumov. Podľa zistení výskumu

ISSP Slovensko 2009 – 2010, ktorý vychádzal z rozšíreného prístupu (Van Oorschot – Halman 2000), považuje najväčšia časť občanov SR za najdôležitejšiu príčinu chudoby nespravodlivosť existujúcu v našej spoločnosti. Ak k nim pridáme tých občanov, ktorí sa (fatalisticky) domnievajú, že chudoba je „nevyhnutná súčasť vývoja moderného sveta“, ukáže sa, že viac ako polovica obyvateľov SR (53,6 %) považuje za najvýznamnejšie spoločensky podmienené príčiny chudoby (vrátane spoločensky – osudovo podmienených). Individuálne príčiny chudoby, čiže lenivosť, nedostatok pevnej vôle a individuálne – osudové príčiny a nedostatok šťastia, považuje za najvýznamnejšie iba 36 % našich obyvateľov.

Podľa zistení tohto výskumu existujú štatisticky významné rozdiely medzi príslušníkmi robotníckej triedy, z ktorých až 57,6 % považuje za najdôležitejšie spoločenské príčiny chudoby, a príslušníkmi ostatných tried – tento názor zastáva 51,9 % príslušníkov medziľahlých a iba 49 % príslušníkov servisnej triedy. Individuálne príčiny chudoby považuje za najvýznamnejšie 34 % príslušníkov robotníckej triedy, 38,9 % príslušníkov medziľahlých tried a 36,4 % príslušníkov servisnej triedy.

Tabuľka č. 12: **Názory respondentov na príčiny chudoby (v %)**

Príčina chudoby	Podiel príslušníkov servisnej triedy, ktorí považujú príčinu za najdôležitejšiu	Podiel príslušníkov medziľahlej triedy, ktorí považujú príčinu za najdôležitejšiu	Podiel príslušníkov robotníckej triedy, ktorí považujú príčinu za najdôležitejšiu	Podiel všetkých respondentov výskumu, ktorí považujú príčinu za najdôležitejšiu
Nespravodlivosť v našej spoločnosti	26,1	31,9	46,4	36,6
Lenivosť, nedostatok pevnej vôle časti ľudí	25,7	26,3	18,5	22,7
Nevyhnutnosť vo vývoji moderného sveta	22,9	20,0	11,2	17,0
Nedostatok šťastia	10,7	12,6	15,5	13,3
Žiadny z uvedených dôvodov	14,6	9,3	8,5	10,4

Poznámka: Hodnota χ^2 : 48,98, - α = 0,001.

Predpoklad o „sociálno-triednej determinovanosti“ hodnotenia „sociálnych otázok“, resp. sociálnej spravodlivosti (príjmovej diferenciácie, daňového zaťaženia i rozdielných možností ľudí) potvrdzujú aj sociálno-ekonomicky diferencované odpovede respondentov na otázku, na ktorú časť spoločnosti by

mala pri svojich rozhodnutiach viac myslieť vláda – na „strednú triedu“, alebo na „chudobných“: 62,2 % opýtaných (ktorí sa zväčša považujú za príslušníkov nižších tried) si myslí, že vláda by mala pri rozhodovaní myslieť viac na chudobných a iba 37,8 % respondentov (ktorí sa považujú zväčša za príslušníkov stredných a vyšších tried) si myslí, že na strednú triedu.

Ešte jednoznačnejšie podporujú predpoklad o sociálno-triednej determinovanosti hodnotenia otázok sociálnej spravodlivosti, resp. otázok súvisiacich s prerozdeľovaním vyprodukovaného bohatstva a uprednostňovaním jednotlivých súčastí spoločnosti zistenia výskumu o odlišných preferenciách (týkajúcich sa riešení týchto otázok) príslušníkov základných tried klasifikácie EGP. Napriek tomu, že väčšina príslušníkov všetkých troch základných spoločenských tried preferuje progresívne zdanenie príjmov a (s výnimkou príslušníkov servisnej triedy) aj uprednostňovanie chudobných pred strednou triedou, zistené rozdiely v podiele príslušníkov jednotlivých tried, ktorí preferujú protikladné riešenia týchto otázok, sú výrazné a štatisticky významné (hodnoty X^2 : 30,66, $\alpha = 0,001$ a 30,17, $\alpha = 0,001$).

Tabuľka č. 13: **Preferovanie rôznych riešení problémov sociálnej spravodlivosti príslušníkmi základných tried EGP (v %)**

Preferencie (jedno z dvojice riešení problému)	Servisná trieda	Medziľahlá trieda	Robotnícka trieda
a) Preferovanie rovnej dane z príjmu	37,8	30,2	27,2
b) Preferovanie progresívneho zdanenia	62,2	69,8	81,7
a) Preferovanie strednej triedy viac ako chudobných ľudí	51,3	37,9	29,1
b) Preferovanie chudobných ľudí viac ako strednej triedy	48,7	62,1	70,9

Pri hľadaní odpovede na otázku, či sa líšia nielen názory a postoje, ale aj konanie príslušníkov rôznych spoločenských tried, treba uviesť zistenia výskumu ISSP Slovensko 2009 – 2010 týkajúce sa činností, ktoré naši občania uskutočňujú s cieľom zvýšiť si životnú úroveň. Najskôr pritom treba zdôrazniť, že vysokému oceneniu faktorov úspechu v živote, ako sú usilovná práca, ambicióznosť, ctížiadosť a dobré vzdelanie, zodpovedá preferovanie usilovnej práce a vzdelávania ako činností, prostredníctvom ktorých sa väčšina nášho obyvateľstva snaží zvýšiť si svoju životnú úroveň. Respondentmi priznané realizovanie činností zameraných na hľadanie a budovanie si užitočných známostí a kontaktov však vysokému oceňovaniu významu takých faktorov úspechu v živote, ako sú známosti a politické konexie, nezodpovedá.

Treba však pritom upozorniť na zistené rozdiely v podieloch príslušníkov jednotlivých tried realizujúcich jednotlivé činnosti s cieľom zvýšiť si životnú úroveň. Zatiaľ čo podiel príslušníkov servisnej triedy je v prípade väčšiny uskutočňovaných činností vysoko nadpriemerný, podiel príslušníkov robotníckej triedy je v prípade väčšiny týchto činností mierny, alebo až hlboko podpriemerný. Výsledky štatistickej analýzy (X^2 -testy pre kontingenčné tabuľky) umožňujú konštatovať, že v prípade všetkých sledovaných činností existujú štatisticky významné rozdiely medzi príslušníkmi jednotlivých tried klasifikácie EGP.

Tabuľka č. 14: Činnosti vykonávané respondentmi s cieľom zvýšiť si životnú úroveň (v %)

Činnosť	Podiel realizujúcich príslušníkov servisnej triedy	Podiel realizujúcich príslušníkov medziľahých tried	Podiel realizujúcich príslušníkov robotníckej triedy	Celkový podiel realizujúcich
Usilovná práca	74,5	59,2	54,2	55,9
Vzdelávanie, učenie sa (i cudzích jazykov)	73,1	35,7	21,6	54,3
Sporenie, investovanie	54,2	38,0	35,1	39,4
Hľadanie a budovanie užitočných známostí	41,2	28,6	26,9	33,3
Inovátorstvo, vynálezcovstvo	30,8	15,8	9,0	17,4
Práca v zahraničí	14,6	14,7	15,5	14,8
Podnikanie	21,5	11,3	2,1	10,4
Iné činnosti	-	-	-	4,3

Diskusia

Výsledky našej analýzy nám dovoľujú tvrdiť, že klasifikácia EGP a index ISEI sú aj v našich podmienkach hodnotné analytické nástroje a dobre zobrazujú sociálne rozvrstvenie spoločnosti. Charakter analyzovaných údajov získaných reprezentatívnymi výskumami nám dovoľuje robiť len závery založené na relatívnom postavení jednotlivých sociálnych tried vymedzených kategóriami EGP. Vykonaná analýza nás súčasne upozorňuje na nevyhnutnosť overiť tieto kategorizácie na veľkých dátových súboroch napríklad z *Výberového zisťovania pracovných síl (VZPS)*, ktoré realizuje Štatistický úrad SR. Získali by sme

tak podrobnejšie informácie o trendoch v rozdelení pracujúcich do statusových kategórií, než umožňujú získať štandardné sociologické výskumy realizované na malých vzorkách.

Uskutočnená analýza empirických údajov získaných sociologickými výskumami v rokoch 1993 až 2010 umožňuje formulovať niekoľko všeobecných záverov o stave a trendoch v oblasti formovania nového systému sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti:

V priebehu posledných dvoch desaťročí sa uskutočnili významné zmeny vo vertikálnom usporiadaní našej spoločnosti. Na najvyššiu úroveň servisnej triedy zloženej z vysoko kvalifikovaných odborníkov a manažérov sa posunula sociálna kategória ekonomicky samostatných, ktorej vzostup bol najvýraznejším kolektívnym vzostupom v uplynulých dvadsiatich rokoch. Najvýraznejší, takmer 50 % pokles zastúpenia v skladbe sociálnych kategórií zaznamenala kategória kvalifikovaných robotníkov a majstrov. Sociálne postavenie tejto kategórie sa priblížilo k postaveniu robotníkov s nízkou kvalifikáciou alebo bez kvalifikácie. V doterajšom vývoji zaznamenávame časté presuny z kategórie vysoko kvalifikovaných do kategórie nízko kvalifikovaných robotníkov. Pokračuje dlhodobý trend znižovania podielu poľnohospodárskych robotníkov, ich podiel v skladbe povolání klesol na hranicu merateľnosti v bežných reprezentatívnych sociologických výskumoch.

Zväčšila sa miera sociálnej diferenciacie medzi kategóriami EGP, vyjadrená výškou rozdielov v príjmoch jednotlivých kategórií, ako aj výškou indexu sociálno-ekonomickej prestíže povolání ISEI. Výsledky sociologických výskumov potvrdzujú tendenciu k prehĺbovaniu sociálnej diferenciacie a poukazujú aj na iné ako príjmové aspekty diferenciacie. Zároveň však treba dodať, že diferenciacia sa vyvíja len postupne: priemerný príjem kategórie s najvyššími príjmami (samostatní) v roku 2009 nebol ani dvojnásobkom priemerného príjmu v kategórii s najnižšími príjmami (poľnohospodárski robotníci). Ešte pomalší je vývoj rozdielov medzi kategóriami EGP v hodnote ISEI.

Stále pretrváva výrazná rodová diferenciacia sociálneho postavenia a rodový rozdiel má na výšku príjmu väčší vplyv ako zaradenie do kategórií EGP. Pretrvávajú tiež výrazné rodové rozdiely, predovšetkým v príslušnosti ku kategórii rutinných nemanuálnych zamestnancov, ktorá je výrazne ženskou kategóriou. Vysoká volatilita príjmov a hodnôt indexu ISEI v tejto kategórii poukazuje na nižšiu stabilitu zamestnania a sociálneho postavenia žien.

Zistenia výskumu ISSP Slovensko 2009 – 2010 nám umožňujú formulovať tieto zovšeobecňujúce závery. Príslušníci základných sociálnych tried klasifikácie EGP sa zhodujú (resp. štatisticky významne sa nelíšia) v názoroch na to, aká je (vo výskumom sledovaných aspektoch) naša spoločnosť – ako je usporiadaná a ako funguje: zhodujú sa v tom, akú podobu má náš súčasný stratifikačný systém, ktoré spoločenské problémy sú v súčasnosti najdôležitejšie i

v tom, aké skutočnosti sú rozhodujúce pri dosahovaní úspechu v živote. Príslušníci týchto tried sa významne líšia v názoroch na to, či je naša spoločnosť usporiadaná spravodlivo i v názoroch na to, kto je v nej zvýhodnený a kto znevýhodnený, líšia sa v názoroch na to, ako riešiť otázky sociálnej spravodlivosti a odlišujú sa i činnosťami, ktoré vykonávajú s cieľom uspieť v živote.

Na druhú základnú otázku našej analýzy teda možno odpovedať takto: príslušníci základných sociálnych tried klasifikácie EGP sa líšia svojimi názormi na niektoré základné sociálno-ekonomické otázky i názormi na vhodné spôsoby riešenia týchto otázok. Okrem toho sa líšia aj spôsobmi riešenia svojej ekonomickej situácie, teda významnou súčasťou svojho spôsobu života, resp. svojej kultúry. Možno teda predpokladať, že tieto triedy (alebo aspoň niektoré z nich) sa môžu stať (prípadne sa už stávajú) reálnymi sociálnymi skupinami – to je však hypotéza, ktorej overenie si vyžaduje ďalšie sociologické skúmanie.

***Ján Bunčák** je docentom a vedúcim Katedry sociológie FF UK v Bratislave. Sociológiu študoval na Varšavskej univerzite (1971), hodnosť CSc. v sociológii získal na Sociologickom ústave SAV (1996) a za docenta sociológie sa habilitoval na Univerzite Komenského v Bratislave (2001). Je autorom a spoluautorom viacerých knižných publikácií, štúdií a článkov.*

***Anna Hrabovská** pracovala do roku 2010 ako odborná asistentka na Katedre sociológie FF UK v Bratislave. Vyštudovala Pravdepodobnosť a matematickú štatistiku na PF UK v Bratislave (1973) a v tom istom odbore obhájila titul RNDr. (1975). Hodnosť CSc. získala v odbore sociológia na FF UK v Bratislave (1995). Je autorkou a spoluautorkou viacerých knižných publikácií, štúdií a článkov.*

***Roman Džambazovič** pôsobí ako odborný asistent na Katedre sociológie FF UK v Bratislave. Dlhodobo sa venuje témam chudoby, sociálneho vylúčenia, marginalizovaným skupinám, sociálnym deviáciami a sociálnym problémom. O týchto témach prednáša a publikuje doma aj v zahraničí. V súčasnosti pracuje aj ako výskumník v Inštitúte pre výskum práce a rodiny v Bratislave. Je autorom monografie Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby (2007) a spolueditorom publikácií Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe (2006) a Sociálne deviácie a kriminalita ako aktuálne spoločenské problémy (2008).*

***Ján Sopóci** je profesorom Katedry sociológie FF UK v Bratislave. Je autorom viacerých monografií, napríklad Záujmové skupiny v slovenskej politike v 90. rokoch (2002), Politika v spoločnosti (2004), Teórie sociálnej zmeny (2007), Sociálna stratifikácia a mobilita (2008), Teória sociálnych inštitúcií (2010), editorom vedeckých zborníkov, napríklad Slovensko v 90. rokoch (2003), auto-*

rom stredoškolskej učebnice sociológie, mnohých vedeckých štúdií i popularizačných článkov.

LITERATÚRA

- BAHNA, M. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2010: Subjektívna identifikácia vlastnej pozície v stratifikačnom systéme slovenskej spoločnosti. In: Sociológia, 42, 2, s. 87-112.
- BODNÁROVÁ, B. – FILADELFIOVÁ, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D. – HOLUBOVÁ, B. – PORUBĀNOVÁ, S., 2005: Medzigeneračná reprodukcia chudoby. Sekundárna analýza teoretických konceptov a empirických zdrojov. Bratislava: SŠPR.
- BREEN, R. – ROTTMAN, D. B., 1995: Class Stratification. A Comparative Perspective. New York: Harvester.
- BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V., 1993: Transformácia sociálnej štruktúry. In: Sociológia, 25, 2, s. 389-402.
- BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – HRABOVSKÝ, M. – SOPÓCI, J., 2009: Ná-zory občanov na budúcnosť Slovenska. Bratislava: Ekonomický ústav SAV.
- BÚZIK, B., 2008: Triedy a stratifikácia v sociálnej zmene Slovenska. In: Búzik, B. (Ed.): Triedy a stratifikácia v sociálnej zmene Slovenska. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 7-56.
- CROMPTON, R., 1998: Class and Stratification. An Introduction to Current Debates. Cambridge: Polity Press.
- DUNCAN, O. D., 1961: A Socioeconomic Index for all Occupations. In: Reiss, A. J. (Ed.): Occupation and Social Status. New York: Free Press of Glencoe, s. 109-138.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2007: Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H., 1992: The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies. Oxford: Clarendon Press.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. – PORTOCARRERO, L., 1979: Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies: England, France and Sweden. In: British Journal of Sociology, 33, s. 415-441.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. – PORTOCARRERO, L., 1982: Social Fluidity in Industrial Nations: England, France and Sweden. In: British Journal of Sociology, 30, s. 1-34.
- FERGE, ZS. – RÓBERT, P. – SIK, E. – ALBERT, F., 1995: Social Costs of Transition. International Report. Vienna: Institute for Human Sciences.
- GANZEBOOM, H. B. G. - De GRAAF, P. - TREIMAN, D. J., 1992: A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. In: Social Science Research, 2, 1, s. 1-56.
- GANZEBOOM, H. B. G. – TREIMAN, D. J. – ULTEE, W. C., 1991: Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. In: Annual Review of Sociology, 17, s. 277-302.
- GANZEBOOM, H. B. G. – TREIMAN, D. J., 2003: Three Internationally Standardised Measures for Comparative Research on Occupational Status. In: Hoffmeyer-Zlotnik J. H. P., Wolf, Ch. (eds.): Advances in Cross-National Comparison. A European

- Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables. New York: Kluwer, s. 159-193.
- GOLDTHORPE, J. H. et al., 1987: Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. Oxford: Clarendon Press.
- KATRŇÁK, T. – FUČÍK, P., 2010: Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, Masarykova univerzita.
- KREJČÍ, J. – MATĚJŮ, P., 1999: Standardní klasifikace sociálních tříd a statusu. SDA Info, 1, 3, s. 1-4.
- KREJČÍ, J. – MATĚJŮ, P., 2000: Klasifikace sociálních tříd a statusu. In: Matějů, P., Vlachová, K. a kol.: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991-1998. Praha: Slon, s. 374-382.
- KUHN, I., 2007: Eurobarometer 67. Verejná mienka v Európskej únii. Národná správa. Bratislava: Zastúpenie EK v SR.
- LALUHA, I. – OŠKOVÁ, S. – STANEK, V., 2005: Kvalita života, sociálne nerovnosti a diferenciacia obyvateľstva. In: Sociológia, 37, 2, s. 119-142.
- MACHONIN, P., 1994: K sociologické komparaci české a slovenské společnosti. In: Sociológia, 26, 4, s. 333-345.
- MACHONIN, P. – TUČEK, M. (eds.), 1996: Česká společnost v transformaci (K proměnám sociální struktury). Praha: Slon.
- MARSHALL, G. et al., 1988: Social Class in Modern Britain. London: Hutchinson.
- MATĚJŮ, P. – KREIDL, M., 2000: Obnova vnitřní konzistence sociálně-ekonomického statusu. In: Matějů, P. – Vlachová, K. a kol.: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998. Praha: Slon, s. 17-36.
- OSSOWSKI, S., 1969: Class Structure in the Social Consciousness. London: Routledge and Kegan Paul.
- RÓNA-TAS, A. – BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V., 1999: Post-Communist Transformation and the New Elite in Slovakia. In: Sociológia, 31, 3, s. 235-262.
- SOPÓCI, J. – BÚZIK, B., 1999: Teórie sociálnej stratifikácie a mobility. Bratislava: UK.
- SOPÓCI, J., 2000: K vývoju sociálnej stratifikácie v SR v deväťdesiatych rokoch. In: Sopóci, J. (Ed.): Sociológia a spoločenská zmena. Bratislava: Stimul, s. 93-108.
- SOPÓCI, J., 2008: Sociálna stratifikácia a mobilita. Bratislava: Iris.
- SOPÓCI, J. – BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2006: Sociálna stratifikácia slovenskej spoločnosti. In: Slovacicum: Súčasnú Slovensko. Bratislava: STIMUL, s. 127-156.
- SOPÓCI, J. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2003: Sociálne nerovnosti a chudoba. In: Sopóci, J. a kol.: Slovensko v deväťdesiatych rokoch: osem pohľadov. Bratislava: UK, s. 154-180.
- STRAPCOVÁ, K., 2009: Sociálne nerovnosti na Slovensku: Vývoj po roku 1989. Dizertačná práca. Bratislava: FF UK v Bratislave.
- ŠAFR, J., 2005: Nové a alternatívne prístupy k méréni vertikální sociální struktury. In: SDA Info, 7, 1, s. 12-14.
- Trendy sociálneho vývoja v Slovenskej republike. September 2009, Štatistický úrad Slovenskej republiky.

- TUČEK, M. – BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V., 1998: Stratégie a aktéri sociálnej transformácie a modernizácie v Českej a Slovenskej republike. Brno: Doplněk.
- Van OORSCHOT, W. – HALMAN, L., 2000: Blame or Fate, Individual or Social? An International Comparison of Popular Explanations of Poverty. In: *European Societies*, 2, 1, s. 1-28.
- VÁŠEČKA, I., 2002: Sociálna stratifikácia a súdržnosť spoločnosti. In: Kollár, M. – Mesežnikov, G. (eds.): *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti II*. Bratislava: IVO, s. 217-229.